

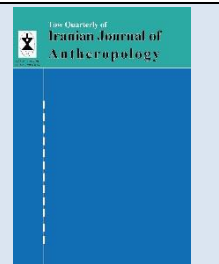

ISSN: 1375-2096

Iranian Journal of Anthropological

Volume 22, No. 41. Autumn and Winter 2026: Pp. 13-32

<https://journal.asi.org.ir>

DOI: <https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2080016.1597>

Studing the Role of Cultural Memory in Facing Disasters; A Case Study of Experience of War and Earthquake in Sar-pol-e Zahab

Minoo Salimi

Assistant Professor, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: salimi.minoo@ut.ac.ir

ARTICLE INFO

Type of Article: Research

Article history:

Received 5 December 2025

Revised 27 January 2026

Accepted 16 February 2026

Keywords:

Cultural Memory,
Disaster,
Earthquake,
Sar-pol-e Zahab,
War.

ABSTRACT

A disaster may be natural or man-made, sudden or protracted. In the aftermath of disasters, societies strive to preserve individuals' lived experiences and their ways of coping. Cultural memory plays a key role in determining how people respond to disasters, participate in coping strategies, and accept relief aid. The city of Sarpol-e Zahab has experienced two major disasters: a man-made one (the 1980–1988 Iran–Iraq war) and a natural one (the 2017 earthquake). Since few studies have addressed the impact of cultural memory on reducing vulnerability and increasing resilience, this line of research is essential. This study seeks to answer questions such as What forms do the tangible and intangible cultural memories of the war and the earthquake take among the people of Sarpol-e Zahab? Have these memories been able to serve as a tool for enhancing resilience and facilitating faster recovery? The aim of this research is to examine the role of cultural memory in facing disaster, focusing on the lived experience of the people of Sarpol-e Zahab, using a phenomenological approach. Data were collected through semi-structured in-depth interviews with 20 individuals who had experienced both the war and the earthquake, selected through purposive sampling. The analysis followed a method of reducing data to significant statements and clustering themes. The most important findings indicate that the cultural memory of the war had a direct impact on how the people of Sarpol-e Zahab faced the earthquake, increasing their level of resilience. For these people, cultural memory of the war served as a resource that enabled them to demonstrate greater resilience and to complete the recovery and reconstruction phase after the earthquake in a shorter period of time. The study concludes that drawing on cultural memory can be a valuable reservoir for reducing vulnerability and managing future disasters.

Copyright © 2026 The Authors. Published by The Anthropologi Society of Iran. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Citations: Salimi, M., (2026). "Studing the Role of Cultural Memory in Facing Disasters; A Case Study of Experience of War and Earthquake in Sar-pol-e Zahab". *Iranian Journal of Anthropology*, 22(41):13-32.

<https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2080016.1597>

Introduction

Disasters are among the most significant history-making events, playing a major role in the formation and transformation of identity in the life of every nation. After disasters occur, human beings strive to preserve the memories that arise from them. Memories of past disasters not only inform people's knowledge about ways of living and vulnerability but also shape their interpretation of future disasters and their responses to them. Cultural memory is embodied through symbolic heritage in texts, rituals, monuments, celebrations, and objects, and serves as a reservoir of knowledge.

Iran is known as one of the world's disaster-prone countries, yet research addressing the role of memory and disaster in reducing vulnerability is scarce. The city of Sarpol-e Zahab in Kermanshah province has experienced two major disasters within three decades: the Imposed War (with 7,000 houses destroyed, 96 completely ruined villages, and population displacement) and the magnitude 7.3 earthquake of November 12, 2017 (with 621 deaths, 9,388 injuries, and 70,000 homeless individuals). This dual experience offers a unique opportunity to study the role of cultural memory in facing disasters.

The aim of this study is to understand how cultural memory is formed and what role it plays in increasing resilience and facilitating rapid recovery during disasters among the people of Sarpol-e Zahab. The necessity of this research lies in the fact that its findings can provide cultural and social planners with strategies to control vulnerability and enhance resilience.

Method and Findings

This research is grounded in the theories of Boyer et al. (memory as a reservoir of knowledge), Assmann (cultural memory and identity), Levine (trauma and memory), Bartel-Boucher (tangible and intangible heritage), and Moulton (post-disaster recovery). The research method is qualitative, employing a phenomenological approach. Participants were 20 residents of Sarpol-e Zahab (12 women and 8 men) aged 36 to 78 years who had experienced both the war and the earthquake. Purposive sampling was employed until data saturation was achieved. The data collection tool was a semi-structured, in-depth interview.

Data analysis revealed that, in terms of historical background, the people of Sarpol-e Zahab possess a collective memory of borderland living, war, and displacement. The social context of the people of Sarpol-e Zahab—characterized by kinship ties, Kurdish identity, social cohesion, and the peaceful coexistence of groups with religious differences—has had a direct impact on their confrontation with disaster.

In describing the general characteristics of the disaster experience for the people of Sarpol-e Zahab, five main themes were extracted:

Disaster causes the sudden collapse of life – Within this theme, people compared the terror experienced during the war with that of the earthquake.

Disaster causes a demographic crisis – Migration and displacement were greater during the war than during the earthquake.

Disaster brings about extensive cultural changes – Changes after the earthquake occurred more rapidly and more deeply than those after the war.

Disaster disrupts social order – The increase in social harms after the earthquake was greater than after the war.

Disaster gives rise to specific lifestyles – Including changes in clothing, values, and norms.

The most important finding of this study indicates that the experience of war had a direct and positive impact on both the response to the earthquake and the reconstruction period. Tangible forms of cultural memory of the war in this city include memorials, photographs of martyrs at the shrine of Ahmad ibn Ishaq, bunkers, and military equipment. Intangible forms include the rituals of Chamri, Mour-Khwani (chanting), Tanbur (tambur) playing, and mourning ceremonies.

Discussion and Conclusion

The findings of this study, confirming the theories of Boyer et al. (2012), show that for the people of Sarpol-e Zahab, cultural memory encompasses both historical and social memory. Shared historical memory, despite religious differences, has led to the formation of a cohesive identity among these people. This study also confirms the theories of Sandi Moulton (2015) and Peter Levine (2015): survivors of war, by constructing a narrative of their sensory experiences, created a memory that reduced anxiety and increased resilience at the time of the earthquake. In confirmation of the theories of Diana Bartel-Boucher (2015), Cushman & Cronin (2008), and Assmann (2015), the preservation of tangible cultural memory of the war in the city of Sarpol-e Zahab continues in the form of structures and monuments, as well as intangible memory in the form of rituals and oral narratives (Chamri, Mour-Khwani, Tanbur playing).

However, this study shows that after the earthquake, such practices have been carried out individually, weakly, and without collective or official support. The experience of successive collective disasters in Sarpol-e Zahab, without providing an opportunity for healing, is constantly reflected in their living environment. The most important practical implication of this study is that cultural memory can be used as a tool to reduce vulnerability, increase resilience, and accelerate reconstruction in future disasters.

Successive earthquakes with magnitudes above 5.8 in the years following 2017 have shown that the people of Sarpol-e Zahab, drawing on their lived experience of war and the reconstruction period, have acquired a high capacity to cope with natural disasters. It is recommended that responsible institutions and cultural planners acknowledge the different logic that people employ when facing disaster and draw on cultural memory as a valuable reservoir for risk management. Establishing museums, preserving monuments, continuing commemorative rituals, and incorporating disaster narratives into educational programs are among the actions that can keep cultural memory alive and increase the resilience of future generations.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest.

ISSN: 1375-2096

نامه انسان‌شناسی

سال ۲۲، شماره ۴۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، صص: ۱۳-۳۲.
<https://journal.asi.org.ir>

پشتیبان
 نامه انسان‌شناسی

DOI: <https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2080016.1597>

مطالعه نقش حافظه فرهنگی در مواجهه با فجایع؛

مطالعه موردی تجربه جنگ و زلزله در سرپل ذهاب

مینو سلیمی

۱. استادیار گروه انسان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: salimi.minoo@ut.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
فاجعه، رخدادی اعم از طبیعی یا ساخته انسان، ناگهانی یا مداوم است. جوامع انسانی بعد از فجایع، در صدد حفظ تجربه زیسته افراد در زمان فجایع و نحوه رویارویی با آن هستند. تجربه زیسته افراد از فاجعه، به‌عنوان یک مخزن دانش عمل می‌کند که اطلاعات مهم درباره خطر فجایع، کاهش آسیب‌پذیری و افزایش تاب‌آوری را در اختیار جوامع قرار می‌دهد. تأثیر حافظه فرهنگی بر دانش، رفتار و توانایی افراد در یافتن توضیحات و ایجاد مفهوم از فجایع گذشته، تأثیرات مهمی در عملکرد درک فاجعه دارد. حافظه فرهنگی، نقش مهمی در تعیین نحوه پاسخگویی مردم به فجایع، مشارکت در شیوه‌های مواجهه با فاجعه و پذیرش امدادسانی در شرایط اضطراری دارد. مردم شهر سرپل ذهاب دو فاجعه انسانی (جنگ: ۱۳۶۸-۱۳۵۹) و طبیعی (زلزله: ۱۳۹۶) را تجربه کرده‌اند. هدف این مطالعه، بررسی نقش حافظه فرهنگی در مواجهه با فاجعه با تمرکز بر مطالعه تجربه زیسته مردم سرپل ذهاب در خلال جنگ و زلزله بر اساس روش پدیدارشناسی است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که حافظه فرهنگی جنگ، در نحوه مواجهه مردم سرپل ذهاب با زلزله نقش مستقیمی داشته و میزان تاب‌آوری در برابر آن را افزایش داده است. برای مردم سرپل ذهاب، حافظه فرهنگی جنگ، ابزاری بود که توانستند تاب‌آوری بیشتری از خود نشان داده و مرحله بهبودی و بازیابی زلزله را در زمان کمتری طی کنند.	نوع مقاله: پژوهشی تاریخچه مقاله: دریافت ۱۴۰۴/۹/۱۴ بازنگری ۱۴۰۴/۱۱/۷ پذیرش ۱۴۰۴/۱۱/۲۷ کلیدواژگان: جنگ، حافظه جنگی، زلزله، سرپل ذهاب، فاجعه.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. © 1404. ناشر این مقاله، انجمن انسان‌شناسی ایران است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

ارجاع به مقاله: سلیمی، مینو. (۱۴۰۴). «مطالعه نقش حافظه فرهنگی در مواجهه با فجایع؛ مطالعه موردی تجربه جنگ و زلزله در سرپل ذهاب». نامه انسان‌شناسی، ۲۲(۴۱):

۳۲-۱۳

<https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2080016.1597>

مقدمه و بیان مسئله

فجایع از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ‌سازی هستند که در شکل‌گیری هویت و تغییرات آن در حیات هر ملت، نقش عمده‌ای دارند. انسان‌ها پس از پایان یافتن فجایع درصدد حفظ حافظه ناشی از آن بر می‌آیند. با وجود دردناک بودن، به خاطر سپردن حوادث خطرناک برای جوامع ارزش مهمی دارد. خاطرات مربوط به فجایع پیشین، نه تنها دانش مردم را درباره نحوه زیستن و آسیب‌پذیری آنها آگاه می‌کند، بلکه بر تفسیرشان از فجایع و واکنش آنها در برابر آن در آینده نیز تأثیر می‌گذارد (Assmann, 2008: 98).

حافظه تضمین می‌کند که معانی و تفاسیر فجایع ثبت و از نسلی به نسل دیگر منتقل شود. حافظه فرهنگی، نقش مهمی در تعیین نحوه پاسخگویی مردم به خطر فجایع، مشارکت در شیوه‌های مواجهه با فاجعه و پذیرش امداد رسانی در شرایط اضطراری دارد. اطلاعات و فعالیت‌های هشدار دهنده مواجهه با فاجعه از طریق لنزهای اجتماعی و فرهنگی جوامع، توسط بافت فرهنگی خاص آنها ساخته شده‌اند و از جمله با تجربه، دانش و توضیحات خود درباره فاجعه پردازش می‌شوند. وجود بناهای تاریخی، موزه‌ها، داستان‌ها و افسانه‌هایی که در حافظه طولانی‌مدت جمعی از جوامع گنجانده شده است، ممکن است سرنخ‌های مهمی برای درک و رفتار جامعه برای نحوه مواجهه با فاجعه باشد (Assmann, 2015: 133).

اطلاع از درک احتمال وقوع فجایع، توسط حافظه فرهنگی و تأثیر بالقوه آن، به بازسازی کوتاه‌مدت کمک می‌کند. بنابراین ساختن رویکردی که آگاهی از فجایع را حفظ کرده و انتقال درس به نسل بعدی را امکان‌پذیر می‌کند، مهم است. شکل‌های متفاوت حافظه فرهنگی می‌تواند به‌عنوان منبعی تأثیرگذار در اقدام به پیشگیری، مواجهه با فجایع و پس از آن در مناطق فاجعه‌خیز مورد استفاده قرار گیرد (Ulberg, 2014: 6).

در همین راستا، مطالعه نقش حافظه در مواجهه با فجایع در شهرستان سرپل ذهاب، جهت روشن شدن مسئله‌مندی اهمیت شکل‌گیری حافظه فرهنگی و رابطه آن با نحوه مواجهه جامعه ایرانی با فاجعه، هدف این مطالعه است.

این پژوهش به دنبال پاسخگویی به پرسش‌هایی مانند: حافظه فرهنگی ملموس و ناملموس مردم سرپل ذهاب از جنگ تحمیلی و زلزله به چه شکل است؟ آیا در سرپل ذهاب، حافظه فرهنگی توانسته به‌عنوان ابزاری جهت افزایش تاب‌آوری و بازیابی سریع‌تر عمل کند؟ شناخت نحوه شکل‌گیری حافظه فرهنگی و نقش آن در افزایش تاب‌آوری و بهبود سریع در زمان فاجعه در میان مردم سرپل ذهاب که هم جنگ و هم زلزله را تجربه کرده‌اند، می‌تواند راهکارهایی در اختیار برنامه‌ریزان فرهنگی و اجتماعی جهت کنترل میزان آسیب‌پذیری و افزایش تاب‌آوری قرار دهد.

۲. پیشینه پژوهش

افزایش شدت حوادث طبیعی و فجایع که در جهان به‌ویژه در جهان رو به توسعه اتفاق می‌افتد، مطالعات انسان‌شناسی فاجعه را بسیار مهم ساخته است. در مطالعات انجام گرفته، مطالعه فاجعه بیشتر تمرکز خود را بر مباحثی مانند فاجعه و مسایل روان‌شناختی، مراقبت‌های پزشکی، مددکاری، مدیریت بحران و مدیریت اقتصادی فاجعه گذاشته و مسائلی مانند حافظه و فاجعه در اولویت‌های مطالعاتی قرار نگرفته است. تأثیر حافظه تاریخی، حافظه جمعی و حافظه فرهنگی در کاهش و نحوه مواجهه با فجایع طبیعی و انسانی از مقوله‌هایی است که به‌صورت محدود و در آثار کمی به آن پرداخته شده است. در پیشینه مطالعاتی این حوزه به معرفی مطالعات خارجی و داخلی می‌پردازیم.

۱-۲- مطالعات خارجی

از نظر اندرو جونز (۲۰۰۷)^۱ در کتاب «حافظه و فرهنگ مادی»^۲، حافظه انسان، شکننده و محدود است. ما تجربیات خود

1- Andrew Jonnes

2- Memory and Material Culture?

را به صورت ذهنی به عنوان خاطرات ذخیره می‌کنیم. با این حال، خاطرات به راحتی فراموش می‌شوند و بازیابی آن‌ها، از طریق عمل به خاطر آوردن، نادرست و معیوب است. به دلیل توانایی محدود ما در ذخیره ذهنی خاطرات، جوامع بشری مجموعه‌ای از وسایل را برای ذخیره حافظه به شکل ابزار و مصنوعات تولید کرده‌اند. اینها شامل وسایل استخوانی شکاف‌دار، لوح‌های سفالی و سنگی، استیل‌های حکاکی‌شده، و در مراحل بعدی تاریخ، نقشه‌ها، عکس‌ها، گرامافون و دیگر فناوری‌های ضبط و در نهایت رایانه است. هر کدام از اینها، ظرفیت ذخیره‌سازی حافظه را افزایش می‌دهند. بنابراین هر فناوری جدید به عنوان یک وسیله کارآمدتر برای حافظه انسان عمل می‌کند.

جان اسمن^۱ (۲۰۰۸) در کتاب «حافظه ارتباطی و فرهنگی»^۲، حافظه فرهنگی را ذخیره‌ای از متون، تصاویر و آیین‌هایی می‌داند که گروه‌های انسانی آگاهی خود را بر اساس آن بنا نهاده و باعث وحدت و شخصیت‌سازی اجتماعی می‌شود. حافظه فرهنگی از طریق میراث نمادین که در متون، مناسک، بناهای تاریخی، جشن‌ها، اشیاء، کتاب مقدس و دیگر رسانه‌ها تجسم یافته است، شکل می‌گیرد که به عنوان محرک‌های یادآور برای شروع معانی مرتبط با آنچه اتفاق افتاده است عمل می‌کند. همچنین، زمان ریشه‌های اسطوره‌ای را باز می‌گرداند، تجربیات جمعی گذشته را متبلور می‌کند و می‌تواند برای هزاره‌ها ادامه یابد. اسمن به ارتباط بین حافظه فرهنگی و هویت اشاره کرد. به گفته وی، حافظه فرهنگی «قوه‌ای است که به ما امکان می‌دهد تصویری روایی از گذشته بسازیم و از طریق این فرآیند برای خود تصویر و هویت بسازیم».

پیتر لوین^۳ (۲۰۱۵) در کتاب «تروما و حافظه»^۴ رویدادهای آسیب‌زا را رویدادهای بسیار تهدید آمیزی می‌داند که احتمالاً واکنش‌های احساسی شدیدی مانند شوک و انکار را در پی خواهند داشت و می‌توانند تأثیرات طولانی‌مدت بر رفاه ایجاد کنند. تمرکز او بر پاسخگویی به چگونگی به خاطر سپردن تجربیات آسیب‌زا در سنین مختلف است. از نظر او این احتمال وجود دارد که این خاطرات به کلی فراموش شوند و یا در آینده بتوان آن‌ها را «بازیابی» کرد. تجربه این آسیب‌پذیری اگر در دوران کودکی اتفاق افتاده باشد، عملکرد و کیفیت حافظه را بیشتر تحت تأثیر قرار خواهد داد.

دیانا بارتل بوچیر^۵ (۲۰۱۵) در کتاب «میراث فرهنگی: نشانه‌های ملموس و ناملموس از حافظه جمعی»^۶، میراث ملموس و ناملموس را به عنوان نشانگرهای مهم خاطرات جمعی می‌داند. میراث ملموس، چه کوچک به عنوان یک مصنوع ساده و چه بزرگ به عنوان یک کل چشم‌انداز فرهنگی، به ارائه شواهد فیزیکی از گذشته کمک می‌کند. این شواهد می‌تواند با گذشت زمان نسبتاً دست‌نخورده باقی مانده و یا تغییرات قابل توجهی داشته باشد. حافظه فرهنگی ملموس را می‌توان در موزه‌ها یا روستاها یافت، یا به شکل یک زبان جزئی، یک مراسم یادبود یا تاریخ عمومی مشاهده کرد. مردم از بقایای ملموس میراث خود و همچنین سنت‌ها و شیوه‌های نامشهود به عنوان ابزارهایی استفاده می‌کنند که به شکل‌گیری خاطرات جمعی و ارائه روایاتی که آن‌ها را توضیح داده و همراه می‌کند، کمک می‌کنند.

شو بین^۷ (۲۰۱۵) در کتاب «فاجعه، تروما و حافظه»^۸ آسیب‌پذیری مخاطرات طبیعی را با جنگ‌ها مقایسه می‌کند. از نظر او در حالی که جنگ‌ها و جنایات سیاسی بر مطالعات حافظه غالب هستند، حافظه فجاج طبیعی کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. با این حال، مخاطرات طبیعی می‌توانند درک ما از حافظه را به طرق مختلف غنی کنند. او در کتابش از نظریات دورکیم بهره برده و سپس به تفسیرهای اجتماعی و سیاسی از فاجعه، ضربه و حافظه در زمینه‌های مختلف تاریخی و بزرگداشت قربانیان فجاج طبیعی و روابط آنها با تغییرات فرهنگی و سیاسی در سراسر جهان پرداخته است.

1- Jan Assmann.

2- Communicative and Cultural Memory.

3- Peter A. Levine.

4- Trauma and Memory.

5 - Diane Barthel-Bouchier.

6- Cultural heritage: tangible and intangible markers of collective memory.

7 - Bin Xu.

8 - Disadter, Trauma and Memory.

ساندی مولتون^۱ (۲۰۱۵) در مقاله «چگونه به خاطر بسپاریم: تأثیر متقابل حافظه و شکل‌گیری هویت در جوامع پس از فاجعه»^۲ به نحوه بازیابی بازماندگان بعد از فاجعه می‌پردازد. از نظر او بازیابی فرهنگی، اجتماعی انسانی در فاجعه مهم‌تر از بازیابی در بخش‌هایی است که از نظر کالبدی و مادی آسیب‌پذیری را تجربه کرده‌اند. این بازیابی باید با توجه به تجربیات مخرب عمیق در حافظه فردی و جمعی در نظر گرفته شود. بازماندگان فاجعه با ساختن روایتی از تجربه‌های حسی خود از فاجعه، چه به صورت فردی و چه جمعی، خاطره و تجربه‌ای را ایجاد می‌کنند که احتمال کمتری را در ایجاد اضطراب به وجود می‌آورد و به افراد اجازه می‌دهد که فاجعه را در زندگی شخصی و اجتماعی خود دخیل دهند.

آلیدا آسمن^۳ (۲۰۱۵) در کتاب «نظریه‌های حافظه فرهنگی و مفهوم آخرت»^۴، با تأکید بر این که حافظه باید به‌طور جدی مطالعه شود، معتقد است که حافظه فرهنگی نباید به‌عنوان راهی برای تثبیت ویژگی‌های نامطلوب گذشته درک شود، بلکه باید به‌عنوان پشتیبان، نوعی زمینه لازم برای ساختن آینده جامعه تلقی گردد. از نظر او، ملت‌ها زخم‌های خود را به یاد می‌آورند تا در حال حاضر تصدیق رنج و سوءاستفاده‌ای را که از آنها عبور کرده‌اند به دست آورند. به باور آسمن، حافظه به‌عنوان ابزاری برای محافظت از گذشته در برابر اقدامات خورنده زمان و کمک به افراد برای درک جهان و دانستن آنچه انتظار می‌رود ظاهر می‌شود.

۲-۲- مطالعات داخلی

کیوان تاجدینی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه خود به مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته مردان ۵۰-۲۵ ساله زلزله‌زده کرمانشاه به منظور ادراک پیامدهای روان‌شناختی حادثه بر زندگی آن‌ها پرداخته است. نتایج این مطالعه بر نقش مهم واکنش‌های افراد زلزله‌زده در رویارویی با عوامل فشارزای ناشی از زلزله و اثرات آن تأکید داشته است. تاجدینی بر در نظر گرفتن این واکنش‌ها در برنامه‌ریزی برای مدیریت این شرایط تأکید دارد.

اسماعیل عالی‌زاد و نیلوفر باغبان مشیری (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «در امتداد رنج دیرین؛ معنای زمین‌لرزه سرپل ذهاب در متن تجربه زیسته راویان آن»، درک زلزله را امری اجتماعی می‌دانند. از نظر آنان، درک زلزله در جامعه انسانی در بستر تاریخ و اجتماع معنا می‌یابد. تجربه زلزله سرپل ذهاب در ادامه دیگر تجربه‌ها مانند جنگ، اسارت، بمباران‌ها، کولبری و فقر قرار می‌گیرد. تجربه زلزله در کنار این تجربه‌ها، جزئی از حافظه جمعی و هویت مردم سرپل ذهاب است. تجربه این رنج جمعی، ترس و اندوهی مزمن را برای این مردم در کنشگری شکل داده است. لذا شنیدن روایت‌های این رنج، جهت شناخت آن لازم و ضروری است.

محمد مهدی فرزید و حیدر جانعلی‌زاده چوب‌بستی در مقاله «حافظ» جمعی نسل‌ها از جنگ هشت‌ساله ایران و عراق» (۱۳۹۷)، جنگ را از جمله رخداد‌های سرنوشت‌ساز در تاریخ هر جامعه می‌دانند که در حافظه جمعی ثبت می‌شود. این پژوهش اذعان دارد که جنگ ایران و عراق با اثرگذاری بر ابعاد مختلف زندگی مردم ایران، زیست جهان فرد ایرانی را چه به لحاظ ذهنی و چه به لحاظ عینی تغییر داده است. اکنون با گذشت سال‌ها از پایان جنگ، هنوز جامعه ایرانی تحت تأثیر آن است و پیامدهایش در حوزه‌های مختلف حیات اجتماعی دیده می‌شود.

از نظر محمدسعید ذکایی در مقاله «مطالعات فرهنگی و مطالعات حافظه» (۱۳۹۰)، حافظه فرهنگی به ابزار مهمی جهت تولید گفتمان‌ها بدل شده است و در شکل‌دهی هویت فرهنگی گروه‌های اجتماعی و ارتباط با بسیاری از نهادها و ساختارهای اجتماعی نقشی تاثیرگذار دارد. از نظر او نحوه به خاطر سپاری رویدادهای گذشته تأثیر عمیقی بر آنچه انجام می‌دهیم و نحوه زندگی ما بر جای می‌گذارد.

1 - Sunday Moulton

2 - How to Remember: The Interplay of Memory and Identity Formation in Post- Disaster Communities.

3- Aleida Assmann.

4 - Theories of Cultural Memory and the Concept of 'Afterlife'.

با وجود این که ایران به عنوان یکی از کشورهای فاجعه‌خیز جهان در نود ساله گذشته مطرح می‌شود (یاری و پریشان، ۱۳۹۶: ۵۲)، پژوهش‌هایی که در آن درباره حافظه و فاجعه و نقشی که حافظه و انواع آن در کاهش آسیب‌پذیری و مدیریت آن داشته باشد انجام نشده است. پژوهش‌هایی که در ایران در رابطه با حافظه انجام شده، بیشترین تمرکز خود را بر نظریه‌پردازی در این زمینه با تاکید بر حافظهٔ جمعی گذاشته‌اند و نقش آن در کنترل و مدیریت خطر و آسیب‌پذیری در ایران را در نظر نگرفته‌اند. تکیهٔ این پژوهش بر نقش بهره‌مندی از سیاست‌های حافظه‌ای در کاهش آسیب‌پذیری و افزایش تاب‌آوری است. این پژوهش می‌خواهد نشان دهد که چگونه حافظه می‌تواند آلام جوامع و میزان آسیب‌پذیری‌شان را کاهش دهد و با افزایش تاب‌آوری در جوامع در دورهٔ ثبات، نحوهٔ پاسخگویی به فاجعه در جامعه نقش تعیین‌کننده داشته باشد. شناخت راهکارها و نحوهٔ برخورد جامعه فاجعه‌دیده سرپل‌ذهاب می‌تواند نشان دهد چرا حافظهٔ فرهنگی مهمی که نقشی حیاتی در برخورد با فاجعه دارد، در جامعه ایران شکل نگرفته است. بخش‌های دیگر جامعهٔ فاجعه‌دیده می‌تواند نتایج عملیاتی این پژوهش را به کار گرفته و در برنامه‌های مواجههٔ خود با فاجعه بگنجانند. به نظر می‌رسد این پژوهش به‌عنوان پژوهشی کیفی و مسئله‌مند بتواند از نخستین پژوهش‌هایی باشد که بر تاثیر حافظهٔ فرهنگی بر افزایش تاب‌آوری در زمان فاجعه و بهبودی سریع‌تر پس از فاجعه متمرکز شده و حل آن را منوط به در نظر گرفتن تاثیر مستقیم مطالعات انسان‌شناسی و بهره‌مندی از آن در حل مسایل بنیادین جامعه بداند.

۳. چارچوب مفهومی پژوهش

نظریه‌های مورد ارزیابی در این پژوهش، نظریه‌هایی هستند که تاکید بر فرهنگی بودن حافظه و رابطهٔ معنادار آن با فاجعه می‌کنند. بر اساس رویکردهای مطالعاتی که به حافظه وجود دارد، رابطهٔ معنادار فاجعه و حافظهٔ فرهنگی را می‌توان در اندیشه و نظریه‌های بویر و همکاران، لوین، اسمن، بارتل بوچیر، مولتون، کاشمن و کرونین دید. نظریات این اندیشمندان میزان تبیین‌کنندگی نظری بالاتری نسبت به نظریات دیگران دارد.

از نظر بویر و همکارانش، حافظه نه از آن جهت که به گذشته مربوط است، بلکه از آن رو که چارچوب رابطهٔ ما با گذشته را شکل می‌دهد، نقش محوری در فهم حیات فرهنگی دارد. حافظه در پرتو چارچوب‌های اجتماعی سازماندهی می‌شود و افراد حوادث را در پرتو استانداردهای گروه‌هایی که در آن‌ها شرکت دارند به یاد می‌آورند. حافظهٔ جمعی به توزیع باورها، احساسات، قضاوت‌های اخلاقی و دانش دربارهٔ امر گذشته در میان اجتماع اشاره می‌کند. حافظهٔ فرهنگی هم به‌عنوان یک مخزن دانش عمل می‌کند که اطلاعات مهم دربارهٔ خطر و کاهش خطر را در اختیار افراد و مدیران جامعه جهت کاهش آسیب‌پذیری‌های فاجعه قرار می‌دهد (Boyer et al, 2012: 197).

از نظر پیتر لوین، فجایع به علت ناگهانی بودن، واکنش‌های احساسی شدیدی مانند شوک و انکار را در پی خواهند داشت و می‌توانند تأثیرات طولانی‌مدت بر زندگی افرادی که آن را تجربه می‌کنند، ایجاد کنند. از نظر او خاطرات فجایع با توجه به شدت و روند خود یا به کلی فراموش می‌شوند و یا همیشه با فرد باقی می‌مانند که در تجربهٔ فجایع بعدی به‌عنوان یک مخزن دانش یا رنج مضاعف از آنان بهره می‌برد. اگر فرد در دوران کودکی در جریان فجایع قرار گیرد، میزان آسیب‌پذیری بیشتری را تجربه کرده که این امر بر عملکرد و کیفیت حافظه تأثیرگذار خواهد بود (Levine, 2015: 117).

از نظر اسمن، حافظهٔ فرهنگی رابطهٔ تنگاتنگی با جزئی‌ترین بخش‌های یک فرهنگ دارد؛ یعنی جزئی‌ترین مسائل در فرهنگ مادی، سازمان قضایی، اقتصاد معیشتی و دیگر جنبه‌های زندگی که جزء به جزء حافظه را شکل می‌دهد. حفظِ خاطراتِ فجایع پیشین نه تنها بر میزان دانش و آگاهی مردم دربارهٔ محیط زیست و آسیب‌پذیری آنها می‌افزاید، بلکه بر تفسیر آنها از خطر و واکنش آنها در برابر فاجعهٔ آینده نیز تأثیر می‌گذارد. خاطراتِ فاجعه ممکن است به اشکال مختلفی، از پلاک‌های یادبود گرفته تا افسانه‌ها، بیان شود. با گذشت زمان، این مظاهرِ حافظهٔ فاجعه، دانش، روش و فنونی را برای زنده ماندن در یک محیطِ خاص فراهم می‌کند و آنها را قادر می‌سازد تا فاجعه‌ای را در مرحله‌ی بهبود درک کنند. خاطرات نقش مهمی در تعیین نحوه‌ی

پاسخ‌گویی افراد به خطر فاجعه، مشارکت در شیوه‌های مدیریت فاجعه و پذیرش امداد رسانی در شرایط اضطراری دارند. بنابراین بسیار مهم است که نهادهای پاسخ‌گویی از آن‌ها آگاه شوند و منطق متفاوتی را که مردم در مواجهه با فاجعه به آنها اعتماد می‌کنند، بپذیرند (Assmann, 2015: 127).

از نظر دیانا بارتل بوچیر، حافظه فرهنگی ملموس را می‌توان در موزه‌ها یا روستاها یافت، یا به شکل یک زبان جزئی، یک مراسم یادبود یا تاریخ عمومی مشاهده کرد. مردم از بقایای ملموس میراث خود و همچنین سنت‌ها و شیوه‌های نامشهود به‌عنوان ابزارهایی استفاده می‌کنند که به شکل‌گیری خاطرات جمعی و ارائه روایاتی که آنها را توضیح داده و همراه می‌کند، کمک می‌کنند (Barthel, 2015: 128).

از نظر ساندی مولتون، بازیابی بازماندگان در فجایع مهم‌تر از بازیابی آسیب‌های است که تجربه کرده‌اند. این آسیب‌ها در حافظه فردی و جمعی افراد باقی می‌ماند. بازماندگان فاجعه با ساختن روایتی از تجربه‌های حسی خود از فاجعه، چه به صورت فردی و چه جمعی، خاطره و تجربه‌ای را ایجاد می‌کنند که احتمال کمتری را در ایجاد اضطراب به وجود می‌آورد. این خاطرات و تجربیات به افراد اجازه می‌دهد که فاجعه را در زندگی شخصی و اجتماعی خود دخیل کنند و در تجربه فجایع بعدی در امر تاب‌آوری از آن بهره برده و روند بهبودی سریعتری را طی کنند (Moulton, 2015: 320).

از نظر کاشمن و کرونین، حافظه فرهنگی فاجعه به‌عنوان یک مخزن دانش عمل می‌کند که اطلاعات مهم درباره خطر و کاهش خطر را در اختیار افراد قرار می‌دهد. حافظه فرهنگی به صورت یک بنای یادبود یا سنت‌های شفاهی می‌تواند اطلاعات مهمی درباره جامعه، مانند علائم پیشین خطر و شرح رویداد (از جمله مکان‌های خاص آسیب‌پذیر، جهت‌ها، زمان و مدت زمان، تأثیر بر جمعیت محلی و تغییرات پیش و پس از خطر در چشم‌انداز) ایجاد کند. علاوه بر این ممکن است اطلاعاتی درباره کاهش خطر جامعه، مانند مناطق خطرناک گذشته، مناطق امن و مسیرهای تخلیه فراهم کند. حافظه فرهنگی فاجعه برنامه‌های پاسخگویی را در اختیار جامعه قرار می‌دهد و می‌تواند از ایجاد راهبردها و روش‌های مقابله با خطرات مکرر، همچون سازگاری در مسکن و معماری الهام بگیرد. حافظه فرهنگی فاجعه، توضیحاتی فوق طبیعی، مذهبی یا علمی برای مردم فراهم می‌کند تا مردم را قادر به پذیرش رویداد و دستیابی به روش‌ها برای کاهش آسیب‌پذیری نماید (Cashman & Cronin, 2008: 414).

بر پایه استدلال‌های ارائه‌شده از نظریات مختلف و نظریات اصلی که مبنای این پژوهش هستند، مفاهیم اساسی نظریه‌ها را تلفیق و چارچوب مفهومی متناسب با مسئله پژوهش ارائه می‌دهیم. در نهایت ساختار منطقی دستگاه نظری پژوهش را می‌توان به صورت زیر ارائه داد:

آسیب‌پذیری فجایع را کاهش دهد. تاب‌آوری در برابر فجایع را افزایش دهد. روند بازسازی خود را شتاب ببخشد.	}	هر جامعه‌ای با تاکید بر حافظه فرهنگی خود می‌تواند

بر مبنای چارچوب مفهومی این پژوهش، رابطه فاجعه و حافظه معنادار بوده و می‌توان بر اساس حافظه فرهنگی این معناداری را با مطالعه مورد تجربه زیسته مردم سرپل‌ذهاب در خلال جنگ و زلزله دید. حافظه فرهنگی در کاهش فجایع و بازسازی جامعه نقش مستقیمی داشته و میزان آسیب‌پذیری در برابر فجایع را کاهش می‌دهد. حافظه فرهنگی فاجعه باعث شکل‌گیری تفسیرها و برنامه‌های واکنش به فاجعه می‌شود. یادآوری فاجعه باعث به‌کارگیری شیوه‌ها و فنون اجتماعی در مقابله با خطرات مکرر می‌شود. جوامعی که در مناطق خطرناک یا مستعد خطر فاجعه زندگی می‌کنند، مجموعه‌ای از سازوکارهای مقابله‌ای و همچنین اقدامات عملی‌تر برای مقابله با تهدیدها و فرصت‌هایی که محیط‌شان شامل آنها می‌شود را به کار می‌برند. تجربه یک فاجعه مکرر، جوامع را به سمت توسعه راهبردها و روش‌های فرهنگی برای مقابله با این حوادث ناگوار و اطمینان از افزایش سطح مقاومت سوق می‌دهد.

۴. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع تحقیقی کیفی و بر اساس روش پدیدارشناختی است. در روش پدیدارشناختی، هدف پژوهشگر بررسی پدیده مورد مطالعه از طریق کنشگرانی است که در پژوهش مشارکت کرده‌اند. در این پژوهش داده‌ها از افرادی که تجربه زیسته مشترک دارند جمع‌آوری و مطالعه می‌شود (کرسول، ۱۴۰۲: ۸۱). پژوهشگر برای دست یافتن به اطلاعات به مصاحبه‌های عمیق با افراد مطلع می‌پردازد که همگی به‌طور مستقیم پدیده را تجربه کرده‌اند و تجربه زیسته مشترک دارند (محمدپور، ۱۳۹۲: ۴۱۰). در این رویه که در پدیدارشناسی استعلایی قرار می‌گیرد، پدیده مورد مطالعه تعیین می‌شود، تجارب شخصی جدا می‌شود و گردآوری داده‌ها از کسانی آغاز می‌گردد که پدیده مورد مطالعه را تجربه کرده‌اند. سپس پژوهشگر داده‌ها را با تقلیل اطلاعات به اظهارات یا نقل‌قول‌های مهم و ترکیب این اظهارات در قالب مضامین، تحلیل و سپس تفسیر پدیدارشناسانه می‌کند (Smith et al., 2009: 87). در ادامه پژوهشگر، توصیفی زمینه‌ای از تجارب افراد (آنچه مشارکت‌کنندگان تجربه کرده‌اند) و همچنین توصیفی ساختاری از تجارب آنان (چگونگی تجربه آن‌ها بر اساس شرایط، وضعیت‌ها و بافت) و ترکیبی از توصیفات متنی و ساختاری برای نشان دادن ذات فراگیر آن تجربه ارائه می‌کند (کرسول، ۱۴۰۲: ۸۱).

در این پژوهش، افراد مشارکت‌کننده که افراد آسیب‌دیده از زلزله و جنگ هستند به شیوه نمونه‌گیری هدفمند و پس از اعلام رضایت جهت شرکت در پژوهش و اعلام امانت‌داری پژوهشگر، مورد مصاحبه عمیق نیمه‌ساختار یافته به مدت زمان یک ساعت یا بیشتر با هماهنگی قبلی قرار گرفتند. با توجه به مفروضات اساسی و زیربنایی رویکرد پدیدارشناختی، تعداد نمونه در این پژوهش در آغاز تعیین نمی‌شود و فرآیند نمونه‌گیری تا زمانی ادامه پیدا خواهد کرد که نوعی اشباع اطلاعاتی حاصل شود تا فهم عمیق‌تر پدیده‌های مورد مطالعه را آسان‌تر نماید. انتخاب نمونه‌ها بر اساس سن، محل سکونت در زمان جنگ و زلزله و نوع آسیب‌دیدگی در زمان فاجعه و نیز میزان حفظ خاطرات فاجعه انجام شد. این روند به افراد مصاحبه‌شونده آسیب‌دیده از فاجعه این اجازه را داد که تجربه خود را از لحظات آغازین فاجعه آزادانه بیان نمایند. همین امر باعث شد که با پژوهشگر احساس اعتماد بیشتری پیدا کنند و از این جهت، در روند مصاحبه، بدون هرگونه ملاحظه‌ای تجربه خود را در میان بگذارند. پژوهشگر دست‌نوشته مصاحبه‌ها (عبارات یا جملاتی که مستقیماً به تجربه زیسته جنگ و زلزله مربوط می‌شود) را برای برگرفتن برداشتی کلی از آن‌ها چندباره مورد مطالعه قرار داد. معنای به‌دست‌آمده را صورت‌بندی کرد و مضامین مشترک میان همه مشارکت‌کنندگان را خوشه‌بندی نمود. ترکیب این نتایج در قالب یک توصیف پرمایه جامع از نقش حافظه در فاجعه مردم سرپل‌ذهاب شکل گرفت. پژوهشگر در مرحله اعتباریابی یافته‌ها از طریق مشارکت‌کنندگان و اعمال نظرات مشارکت‌کنندگان در توصیف نهایی بهره برد.

جدول شماره ۱: مشخصات شرکت‌کنندگان در پژوهش

Tab. 1: Interviewee specifications

ردیف	نام و نام خانوادگی	تحصیلات	سن	شغل
۱	زینب. آ	سیکل	۴۷ سال	خانه‌دار
۲	آرزو. م	دیپلم	۴۸ ساله	خانه‌دار
۳	زینب. ب	بی‌سواد	۷۸ ساله	خانه‌دار
۴	سوسن. ر	سیکل	۵۶ ساله	خانه‌دار
۵	فرشته. ب	فوق لیسانس	۳۶ ساله	روان‌شناس
۶	زهرا. ع	لیسانس	۳۷ ساله	مری مهد کودک
۷	زلیخا. ک	دیپلم	۵۷ ساله	آرایشگر
۸	صدیقه. ی	فوق لیسانس	۳۸ ساله	خانه‌دار
۹	شاه‌پسند. ص	دیپلم	۵۸ ساله	خیاط
۱۰	سودابه. ز	لیسانس	۵۷ ساله	معلم بازنشسته

۱۱	محمد. ن	دیپلم	۵۶ ساله	کشاورز
۱۲	حسن. ف	بی سواد	۷۶ ساله	مغازهدار
۱۳	مراد. ا	بی سواد	۷۲ ساله	کشاورز
۱۴	مصطفی. ع	دیپلم	۵۸ ساله	راننده
۱۵	امید. ص	فوق لیسانس	۴۱ ساله	معلم
۱۶	صادق. ا	لیسانس	۴۶ ساله	کارمند
۱۷	احمد. ر	بی سواد	۷۴ ساله	مغازهدار
۱۸	علیرضا. ب	بی سواد	۷۸ ساله	دامدار
۱۹	کاک علی. ص	سیکل	۶۸ ساله	خیاط
۲۰	سلمان. ز	دیپلم	۵۷ ساله	مکانیک

۵. یافته‌های پژوهش

در این پژوهش به دنبال آن هستیم تا دریابیم ساختار یا ذات تجربه مردم سرپل ذهاب از فاجعه شامل چه چیزهایی است. بر اساس نظر موستاکاس برای رسیدن به توصیفی از ذات یا ساختار تجربه در پدیدارشناسی دو پرسش کلی پرسیده می‌شود: چه چیزی درباره پدیده مورد مطالعه تجربه کردید؟ و چه بسترها یا شرایطی عموماً بر تجربه شما از پدیده تأثیرگذار بوده است؟ (Creswell, 2015: 84).

این پژوهش به دنبال ارائه سه دسته از توصیفات (توصیفات چیستی محور، توصیفات چگونگی محور و توصیفات ترکیبی یا ذات‌گرایانه) در خصوص پدیده فاجعه در بین مردم سرپل ذهاب است.

این پژوهش در توصیف چیستی محور به دنبال آن است تا دریابد مردم چه چیزی را درباره فاجعه تجربه کرده‌اند یا می‌کنند. به سخن دیگر، تجربه آن‌ها از فاجعه شامل چه چیزهایی است؟ توصیفات چگونگی محور، تجربه فاجعه و کیفیت آن را در نظر دارد. در توصیفات ترکیبی یا ذات‌گرایانه توصیفات مطرح می‌شود که به تجربه فاجعه در بین مردم سرپل ذهاب می‌پردازند. معنا، احساس و پیامد مهم‌ترین ابعاد در توصیف تجربه فاجعه در بین مردم سرپل ذهاب هستند. منظور از احساس، تجربه حسی یا برداشت احساسی مردم سرپل ذهاب از تجربه رویارویی با فاجعه است. مثلاً وقتی مردم سرپل ذهاب از وحشت زیاد خود، درد و رنج، غم ماندگار و اضطراب تجربه خود سخن می‌گویند، در واقع به توصیف احساسی یا حسی تجربه زیسته خود از فاجعه پرداخته‌اند. علاوه بر درک حسی مردم سرپل ذهاب از فاجعه، معنای ذهنی این رفتارها بخش دیگری از پاسخ به پرسش چیستی فاجعه را تشکیل می‌دهد. شاید چنین به نظر برسد که تعریف مردم سرپل ذهاب از فاجعه لازمه اصلی هر نوع توصیف از معنای چنین پدیده‌ای باشد اما از آنجاکه موضوع مورد تعریف، یعنی فاجعه، خود، به نوعی، مفهومی برساختی و بیانگر بخشی از پیش‌پنداشته‌ها در مورد این مفهوم است، طرح این پرسش که تعریف شما از فاجعه چیست، ناقض اصل اساسی پژوهش پدیدارشناسانه یعنی تعلیق پیش‌پنداشته‌هاست. از این رو باید به روشی غیرمستقیم‌تر به جستجوی معنای فاجعه از نظر مردم سرپل ذهاب پرداخت. اما منظور از پیامد چیزی شبیه کارکرد است. عباراتی همچون فروپاشی ناگهانی زندگی، فشارهای روانی، افزایش مسئولیت، مهاجرت، تغییرات فرهنگی و اجتماعی، شیوع بیماری‌های جسمی همه بیانگر توصیفات است که مردم از پیامدهای تجربه زیسته خود از فاجعه ارائه می‌دهند. در توصیف چگونگی محور تجربه زیسته از فاجعه به دنبال شناسایی عوامل محیطی یا زمینه‌ای تأثیرگذار بر چگونگی نحوه تجربه زیسته مردم هستیم. زمینه‌های تاریخی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و روانی از مهم‌ترین زمینه‌های فرا فردی و ساختاری تأثیرگذار بر کم و کیف تجربه زیسته فاجعه در بین مردم هستند.

۵-۱- زمینه تاریخی

زمینه تاریخی منطقه سرپل ذهاب در رابطه با فاجعه در رویارویی و مواجهه مردم این منطقه با فاجعه تأثیر مستقیمی دارد. مردم سرپل ذهاب در حافظه جمعی خود تجربه حاشیه‌نشینی و مرزنشینی به لحاظ جغرافیایی و همچنین تجربه هشت سال

جنگ و ناامنی دارند که به بخش اصلی تجربه زیسته ساکنان بدل شده است. زلزله با تروماهای پی در پی هویت تاریخی ویژه‌ای را برای مردم این منطقه خلق می‌کند. مطالعات فاجعه اگر بناست با رویکردی پدیدارشناسانه به معنای فاجعه نزد تجربه‌کنندگان آن بپردازد، چاره‌ای جز ادراک مردم این منطقه از معنای رنجی که متحمل می‌شوند را ندارد:

در حافظه جمعی ما مبارزات، شکست‌های متوالی، مرز نشینی، جنگ، عشق، درد و رنج نهفته است. این را همه ما می‌دانیم و همیشه در بازگویی خاطراتمان از آن روزهای جنگ آن را مرور می‌کنیم. همه ما گرفتار اندوهی ناتمام هستیم. اندوهی که به ما نیرو داده، بارها و بارها از نو شروع کنیم. هشت سال جنگ، هشت سال آوارگی، سال‌ها بازسازی، ترس همیشگی از دشمن، مرزنشینی، فقر، فراموشی و حالا هم زلزله و ویرانی. این سرنوشت ماست، در نهاد ما نشسته، دوباره و دوباره بسازیم. این بار هم می‌سازیم، معلوم نیست دوباره قرار است چه مصیبتی را تجربه کنیم (مصاحبه با صدیقه‌ی، خانه‌دار، ۳۸ ساله، ۱۴۰۰).

از نظر مصاحبه‌شوندگان، فجایع پی در پی انسانی که آن‌ها تجربه کرده‌اند مجالی برای امکان فاجعه‌ای طبیعی باقی نمی‌گذارد. گرچه طبیعت هم در حق آنان ادای وظیفه کرده و رنجی بر رنج‌های زیسته‌شده‌شان می‌افزاید. در شعر، ادبیات و هنر این شهر، تصاویری همیشگی از زنانی که با دست‌های گشوده شیون می‌کنند و می‌دوند یا جسم بی‌جان کودکی را در آغوش کشیده‌اند، دیده می‌شود. این تصاویر سال‌های سال تصویری تکراری از رنجی مداوم است، رنجی که نسل به نسل منتقل می‌شود. سایه تاریخ این رنج، بر تجربه لحظه فاجعه نیز سنگینی می‌کند. زیست‌جهان‌های این مردم آگاهی آن‌ها را نسبت به فاجعه شکل می‌دهند. لحظه وقوع فاجعه به صورت مداوم رنج و درد آنان را تکرار، و پیشینه ترومای این مردم را دوباره بازآفرینی می‌نماید.

تجربه زلزله سرپل‌ذهاب نشان داد در سال‌های اخیر بحران‌زده‌ترین شهر ایران بوده است. زلزله‌ای که در این منطقه رخ داد، شدت آن ۷.۳ ریشتر و بسیار هولناک بود. تعداد کشته‌های این زلزله به ۶۲۱ نفر رسید و همچنین ۹۰۳۸۸ نفر نیز زخمی و حدود ۷۰۰۰۰ نفر نیز بی‌خانمان شدند. رخدادهای متعاقب آن نظیر بارندگی‌های سیل‌آسا، فقدان اسکان اضطراری و موقت مناسب، مناسب نبودن چادرها در برابر سرما و گرما، آسیب‌های اجتماعی و افزایش فقر و قیمت مصالح ساختمانی و نیروی کار وضعیت را بغرنج‌تر کرده است. حقیقت این است که امروزه قامت سرپل‌ذهاب زیر آوارهای هشت سال جنگ تحمیلی و زلزله ۲۱ آبان ماه سال ۹۶ خم شده است (سلیمی، ۱۴۰۲: ۳۱۰):

مردم سرپل‌ذهاب به واسطه اتفاقات تاریخی و اجتماعی که تجربه کرده‌اند، دچار اندوه مزمن هستند، تجربه جنگ و زلزله و گذشته‌ای که داشته‌اند باعث ته نشین شدن ناامیدی، ترس، اندوه و ترس به جاماندن و جاگذاشتن و غم ناتمام در روحیه مردم سرپل‌ذهاب شده است. این مشکلات هرگز حل نشده‌اند و به همین دلیل رنج برای آنان معنای مضاعف یافته است. تنها بعد از زلزله، مراقبت‌های مددکاری و روانکوی در این شهر رویکردی کارکردی به خود گرفت. که البته از یکسال بعد از جنگ آن هم کمتر و اندک شد، تا جایی که امروزه می‌توان آن را بسیار محدود مشاهده کرد (مصاحبه با فرشته. ب، ۳۶ ساله، ۱۴۰۰).

نمی‌خواد از مردم این شهر چیزی بپرسین، همین جا بشین و ببین، می‌بینی که چقدر افسرده‌ان، چقدر زود خشمگین می‌شن، یه نوع غربت انگار باهاشون هست، به آینده دل نمی‌بندن، خیلی برنامه‌ریزی نمی‌کنن، می‌ترسن، در چند مقطع ناگهان زندگیشان ویران شده، آواره شدن و دیگه این اندوه و ناامیدی همیشگی باهاشان مونده (مصاحبه با صادق. ا، ۴۶ ساله، کارمند، ۱۴۰۰).

تجربه این تروما در سرپل‌ذهاب در زمان جنگ به شدت مشهود است. شهر سرپل‌ذهاب در زمان جنگ مورد حملات هوایی و توپخانه قرار گرفت. این شهر در روز اول مهر ۱۳۵۹ به تصرف نیروهای عراق درآمد. در نتیجه بمباران‌ها و گلوله باران‌ها ۷۰۰۰ خانه به کلی ویران شد و به ۴۰۰۰ خانه به درجات مختلف آسیب رسید. از روستاهای اطراف سرپل‌ذهاب، ۹۶ روستا به کلی ویران شد، ۳۰ روستا به شدت آسیب دید و به بقیه روستاها آسیب‌های متفاوتی وارد آمد. تعدادی از اهالی شهر کشته و زخمی شدند و تعدادی نیز به اسارت در آمدند. بدین ترتیب، اکثر جمعیت، شهر را تخلیه کردند (کمری و جمشیدی، ۱۳۹۲: ۱۱۰):

خوب یادمه با این که ما فک می‌کردیم جنگ تمام شده، شهر دوباره ویران‌تر شد و توی ۳۱ تیر ۱۳۶۷ سقوط کرد و تانک‌های عراقی هم به داخل شهر و هم اطراف شهر آمده بودند. تمام مردم شهر از زن و کودک بی‌پناه و پیر و جوان زندگی‌شان را جا گذاشتند و آواره شدند. همه بلا تکلیف بودند و وحشت‌زده در حال فرار بودند. در حالی که هواپیماهای جنگنده در آسمان پرواز

می کرد و توپخانه دشمن به کسی رحم نمی کرد و دایم در حال شلیک بود (مصاحبه با حسن.ف، ۷۶ ساله، ۱۳۹۹).

۲-۵- زمینه اجتماعی

در این پژوهش تعلق خویشاوندی، هویت گروهی کرد بودن، انسجام ساختاری اجتماعی و هویت مذهبی تاثیر مستقیمی بر نحوه رویارویی با پیامدهای فاجعه را داشته است: محله بندی شهر سرپل ذهاب با توجه به این که ساکنین آن را گروه ها و مذاهب مختلف تشکیل می دهند، تابع تفاوت مذهب در این شهر است. اما تفاوت و تعارضی در محلات شهر یافت نشد و از لحاظ قشر بندی اجتماعی شهری تقریبا همگون است. پیروان مذهب شیعه تقریبا در همه محلات شهر پراکنده اند، اهل سنت در قسمت غربی و شمالی شهر و اهل حق هم در قسمت های شمال و بخشی از غرب شهر به صورت پراکنده ساکن هستند (بیگداشیان، ۱۳۹۳: ۷۱):

اصلا سرپل ذهاب به خاطر بافت شهریش با بقیه شهرهای استان کرمانشاه متفاوت. البته بعد از جنگ، به خاطر آوارگی و مهاجرت و برگشتن آواره ها از رومادیه ساکنین اهل سنت شهر بیشتر شدند. اما تا به امروز مشکل خاصی میان هیچ کدامشان به وجود نیامده. توی همین محله خودمان با اینکه ما و ۱۰ خانواده شیعه هستیم، ۵ خانواده اهل سنت و ۲ خانواده اهل حق زندگی می کنند. همه با هم دوست و همسایه هستیم و به آیین و مذهب و آداب و رسوم هم احترام می زاریم (مصاحبه با سلمان. ز، ۵۷ ساله، مکانیک، ۱۳۹۹).

۳-۵- زمینه اقتصادی

وضعیت اقتصادی مردم سرپل ذهاب بر رفتار مردم در نحوه مواجهه و در مرحله بازسازی تاثیر مستقیمی داشت. در ایران شهرها اغلب مرکز تجمع ارزش افزوده ناشی از امور کشاورزی و تولیدات روستاهای اطراف آن هستند که در امور بازرگانی و خدماتی تبلور می یابد. به همین جهت نیز بیشترین حجم اشتغال در اغلب شهرها، شاغلان در امور خدماتی اند. شهر سرپل ذهاب نیز از این قاعده مستثنی نیست و بیشترشان شاغل در امور خدماتی هستند که این امر بر مشکلات اقتصادی نحوه مواجهه با فجایع تاثیر گذاشته است (بیگداشیان، ۱۳۹۳: ۷۷).

۴-۵- توصیف ویژگی های عمومی تجربه فاجعه

ویژگی های عمومی که در قالب توصیف ترکیبی یافته ها ارائه می شود، در واقع مقدمه ای ضروری برای رسیدن به درکی پدیدارشناسانه از تجربه فاجعه افراد مشارکت کننده در این پژوهش است.

۱-۴-۵- فاجعه باعث فروپاشی ناگهانی زندگی می شود: تجربه زیسته مردم سرپل ذهاب در فاجعه (انسانی و طبیعی) نشان از این دارد که فاجعه باعث فروپاشی ناگهانی زندگی در میان مردم فاجعه دیده می شود. در فاجعه انسانی مانند جنگ، افراد با تجربه فروپاشی مجبور به ترک کوتاه مدت یا بلندمدت محل زندگی خود می شوند. از همان لحظه ها افراد دچار سردرگمی، ترس، ناامیدی و اضطراب می شوند. در فاجعه طبیعی مانند زلزله، تجربه وحشت ناگهانی که مردم به آن دچار می شوند، آنان را تا مدت ها به خود مشغول می کند. آن ها محل سکونت خود را ترک نکرده و در حین تحمل شرایط فاجعه بار، به بازیابی و بازسازی خود مشغول می شوند. افزایش میزان تاب آوری کالبدی و محیطی در کنار آموزش نحوه پیشگیری، رویارویی و بازیابی باعث کاهش میزان آسیب پذیری و افزایش تاب آوری جامعه فاجعه دیده می شود. تاثیرات بلندمدت فروپاشی در فاجعه انسانی بیشتر از فاجعه طبیعی است، چرا که شکل تجربه زیسته فاجعه انسانی (جنگ) با شکل تجربه فاجعه طبیعی متفاوت است:

وقتی من رو از زیر آوار در آوردند، بچه ام خیلی وحشت کرده بود، گویا پدرش خیلی تلاش کرده من و او زنده بمانیم و فرزندم دیده که اون فوت کرده، آروم و قرار نداره، خیلی ترسیده، می برمش پیش خانم های امدادگر، هنوز خیلی می ترسه و خیلی لاغر شده و اصلا بازی نمی کنه با این که هشت سالش هست ولی دایم چسپیده به من، یک لحظه هم از من دور نمی شه (مصاحبه با

زینب‌آ، خانه دار، ۴۷ ساله، ۱۳۹۹).

صدای مهبیی آمد، مادرم فریاد زد دوباره عراق حمله کرده، فرار کنیم، همه جیغ می‌زدیم، زمین می‌لرزید اما نمی‌دانستیم زلزله آمده، فکر کردیم هواپیماها همه جا را بمباران کرده‌اند، دوباره وحشت زیادی وجودم را گرفته، همانجا مانده بودم و بی اختیار می‌گریستم، دوباره مثل زمان جنگ از شدت وحشت لال شده بودم و می‌دانستم اگر زنده بمانم این موضوع تا مدت‌ها با من خواهد بود. وحشت مرد و زن و پیر و جوان نداشت. صدای مادرم را می‌شنیدم که دایم می‌گفت فرار کنین (مصاحبه با شاه‌پسند، ص، خیاط، ۵۸ ساله، ۱۴۰۰).

۲-۴-۵- فاجعه باعث بحران جمعیت‌شناختی می‌شود: تبعات جمعیت‌شناختی فاجعه انسانی بیشتر از فاجعه طبیعی است. فاجعه طبیعی قابلیت کنترل و کاهش آسیب‌پذیری را دارد. در فاجعه‌های طبیعی، مهاجرت کمتر از فاجعه انسانی است و جامعه فاجعه‌دیده درگیر مشکلات باروری و ناباروری مربوط به فجایع انسانی نمی‌شود. فاجعه انسانی مرگ و میر بیشتر، مهاجرت‌های موقتی و دائم و کاهش میزان تولد بعد از پایان فاجعه را با خود به همراه خواهد داشت. تجربه فاجعه طبیعی در حدی نیست که فرد فاجعه‌دیده را دچار نوع حاد یاس و ناامیدی و بی‌انگیزگی نماید. تجربه زیسته مردم سرپل‌ذهاب نشان داده است که بهبود شرایطشان پس از زلزله سریع‌تر از زمان جنگ بوده است:

بیا و روستای ما رو ببین، خیلی‌ها که توی شهر هم خانه دارن، یا در شهرهای دورتر زندگی می‌کنند، اینجا برای خودشان خانه ساختن. زلزله بر عکس جنگ بود، توی جنگ بعضی‌ها هیچ وقت برنگشتن و توی همون شهرهایی که رفته بودن، ماندن یا این‌که رفتن خارج، اما در زمان زلزله برعکس شد، کسی نشنیدم بره و برنگرده، رفتن از اینجا که وقتی خانه‌شان ساخته شد، برگشتن (مصاحبه با علیرضا، دامدار، ۷۸ ساله، ۱۴۰۰).

۳-۴-۵- فاجعه تغییرات فرهنگی گسترده‌ای را به دنبال دارد: تجربه زیسته مردم سرپل‌ذهاب نشان داد که جنگ تغییرات فرهنگی گسترده‌ای را به دنبال نداشت. اما زلزله این جامعه را با تغییرات فرهنگی گسترده‌ای روبه‌رو ساخت. بعد از جنگ، جامعه سرپل‌ذهاب و شرایط اجتماعی آن زمان ایران، با تبعات ناشی از جنگ به‌ویژه تبعات اقتصادی روبه‌رو شده بود. موضوع بازسازی شهر و روستاهای ویران‌شده، بازگشت اسرا و افرادی که به اجبار به عراق کوچانده شده بودند، ایجاد امکانات اقتصادی، اعتماد دوباره به ماندن در منطقه و مسائل مرزی بیشتر از مسایل فرهنگی مطرح شده بود. در واقع فرآیند تغییرات فرهنگی مقطعی و به‌صورت زیرپوستی در جامعه سرپل‌ذهاب امکان بروز نداشت. این فرآیند در زمان زلزله به‌صورت چشمگیری خود را نشان داده و مردم سرپل‌ذهاب تغییرات فرهنگی را تجربه می‌کنند:

سرپل‌ذهاب بعد از زلزله خیلی با قبل زلزله داره فرق می‌کنه، آدم‌های جدید و اتفاقاتی که اینجا افتاده خیلی روی زندگی مردم تاثیر گذاشته، معلوم نیست تا چند سال دیگه چه اتفاق‌های قراره بیافته، سرعت تغییرات خیلی زیاده (مصاحبه با امید، ص، معلم، ۴۱ ساله، ۱۴۰۰).

اصلا قبل از زلزله کاشت ناخن خیلی کم بود، انواع مدل مو و رنگ مو، استفاده از لیزر و خدمات از این دست تقریباً نداشتیم، تتوی بدن اصلاً نداشتیم، الان شاگردم رفته آموزش دیده و کلی مشتری داریم (مصاحبه با زلیخا، ک، آرایشگر، ۵۷ ساله، ۱۴۰۰).

۴-۴-۵- فاجعه باعث اختلال در نظم اجتماعی می‌شود: فاجعه در شکل طبیعی و انسانی باعث اختلال در نظم اجتماعی می‌شود. اختلال در نظم اجتماعی به‌عنوان تجربه زیسته مشترک در فاجعه انسانی و طبیعی به شکل یکسانی تجربه نمی‌شود؛ اما پیامد آن در فاجعه انسانی بیشتر از پیامد در فاجعه طبیعی خواهد بود. شدت پیامد اختلال در نظم اجتماعی در فاجعه طبیعی بیشتر از فاجعه انسانی است:

وقتی جنگ شد، مصیبت زیاد بود، اما در دوران بازسازی، این همه شهر بی نظم و خطرناک نبود. اصلاً خطری نداشت. اما بعد از زلزله این شهر پرشده از معتاد و متجاوز و بی خانواده، حالا که کمی شرایط عادی شده هم نمی‌تونم دخترم را لحظه‌ای تنها بزارم، یا دایم چشمم باید به پسرم باشه، همین چند روز پیش یه دختر گم شد و بعدش دوباره پیدا شد، می‌گه یه پسر که مال این شهر نبوده، فریبش داده، پلیس هم نتونست پسر را پیدا کنه (مصاحبه با مراد، ک، کشاورز، ۷۲ ساله، ۱۴۰۰).

۵-۵-۵- فاجعه باعث پیدایش سبک‌های خاصی از زندگی می‌شود: تجربه زیسته مردم سرپل ذهاب نشان داد که یکی از پیامدهای فاجعه طبیعی با توجه به تجربه آن‌ها از جنگ، پیدایش سبک‌های خاصی از زندگی می‌شود. شرایط اقتصادی و اجتماعی به وجود آمده و متاثر از زلزله باعث افزایش سریع تغییرات و شکل‌گیری شیوه‌های پوشش، برخورد و هنجارهای جدید شده است. بهره‌گیری از تجربه فاجعه در جامعه‌های فاجعه‌دیده در نحوه رویارویی آن جامعه در فاجعه‌های دیگری که اتفاق می‌افتد تاثیر مستقیم دارد:

هر روز که از زلزله دور می‌شویم، شهر جدیدتر می‌شه، منظوم فضای ساخت و سازه، مثلا حتما همه مغازه زیر خانشون می‌زنن، مغازه‌ها و رستوران‌ها زیاد شده، مردم قبلا از بیرون غذا نمی‌خوردند، الان اینطور نیست، مشتری‌های من سلیقشون یه فرق‌هایی کرده، دیگه فقط برای دوختن لباس کردی نمیان و برای دوختن انواع لباس‌ها مراجعه می‌کنند، ببیند خیرها که اومدن اینجا خیلی روی خواسته‌های مردم تاثیر گذاشتند، روی رفتار مردم با هم و روی سبک پوشش و برخورد‌ها (مصاحبه با کاک‌علی، ص، خیاط، ۶۸، ساله، ۱۴۰۰).

۵-۵- حافظه فرهنگی جنگ و مواجهه با زلزله

تجربه زیسته مردم سرپل ذهاب از زلزله و شکل رویارویی آن‌ها با آن متاثر از تجربه از جنگ بود. این پژوهش نشان می‌دهد که تجربه جنگ در نحوه واکنش، زمان بازسازی و بازیابی شرایط بعد از زلزله تاثیر مستقیم و مثبتی را داشته است. این تجربه به آن‌ها در مقاوم‌سازی و انتخاب شیوه‌ای تازه برای زندگی کمک بسیار کرده است:

می‌دانین مردم این منطقه خیلی رنج به خاطر داریم، من در جنگ به دنیا آمدم، در آوارگی زندگی کردم، دوران سخت نداری و ترس از مین و حمله دوباره عراق رو چشیدیم، الان هم زلزله، خدا دیگه درد دیگه نداره به ما بده. این رنج و درد جزئی از ذهن و روح ما شده، ما رو ساخته و شاید همین هست که باعث شد، برای ساختن ویرانی زندگیمان عجله داشته باشیم. ما هیچ وقت این درد‌ها را فراموش نمی‌کنیم و تقریبا همیشه خاطره آن روزهای سخت را مرور می‌کنیم (مصاحبه با مراد، ا، کشاورز، ۷۲، ساله، ۱۴۰۰).

وجود حافظه فرهنگی (ملموس و ناملموس) در هویت‌یابی جامعه فاجعه‌دیده در نحوه رویارویی با فاجعه تاثیرگذار است. پژوهش درباره تجربه زیسته مردم سرپل ذهاب، پیرامون رابطه حافظه و فاجعه نشان داد که وجود حافظه فرهنگی ملموس و ناملموس در هویت‌یابی و نحوه مدیریت و کنترل فاجعه اثرگذار خواهد بود. این اثرگذاری باعث کاهش و کنترل فاجعه و مدیریت صحیح آن در زمان فاجعه خواهد شد. حافظه در فاجعه طبیعی نقش بیشتری را نسبت به فاجعه انسانی خواهد داشت. در فاجعه انسانی نقش حافظه، به منزله بستری در نظر گرفته شده که محتوای آن ضمن آن که ناظر بر روایت‌هایی درباره تاریخ، زبان، مذهب، سیاست، فرهنگ، اقتصاد و جغرافیا است، چگونگی چینش آن‌ها و معنایی که از آن‌ها استنباط می‌شود، متأثر از فاجعه رخ داده شده است. حافظه فرهنگی جامعه فاجعه‌دیده، به‌عنوان مخزنی فرهنگی نحوه کنش و واکنش افراد جامعه فاجعه‌دیده را تعیین می‌کند:

این زلزله نباید فراموش بشه، باید دایم یادآوری بشه، دایم ازش گفت، این زلزله مثل جنگ برای ما تجربه متفاوتی داشت. هر دوشان رو ما داریم فراموش می‌کنیم. هر دو از یادمان می‌رن، چون ما برای حفظ آنچه بر ما اتفاق افتاده کاری نمی‌کنیم. می‌دانین ما خیلی درد دیدیم، شاید به همین دلیل که می‌خوایم فراموش کنیم و شادی را تجربه کنیم. از جنگ چند یادمان داریم، از زلزله هم باید در یه جاهایی خانه نمی‌ساختیم یا ویرانی را می‌گذاشتیم یا مثلا در جاهای مختلف شهر ستون‌هایی را درست می‌کردیم و درباره شهدا و آوارگی و ویرانی جنگ و زلزله می‌نوشتیم. برای آیندگان باید خاطره داشته باشیم. این دو برهه از تاریخ ما که برای آیندگان، شبیه تنها یک اتفاق از آن یاد خواهد شد، بخشی عظیم از هویت ما را شکل داده است (مصاحبه با سودابه، ز، ۵۸، ساله، معلم، ۱۴۰۰).

مردم سرپل ذهاب در ظرف سه دهه دو فاجعه انسانی و طبیعی عظیم با خسارت و ویرانی را تجربه کرده‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که تاثیرات طولانی مدت فاجعه در جامعه انسانی بیشتر از فجایع طبیعی است. مردم سرپل ذهاب خاطرات جنگ را فراموش نکرده و در معرض فاجعه قرار گرفتن آن‌ها به صورت مکرر باعث آسیب‌های غیرقابل جبرانی برای آنان شده

است. تجربهٔ این آسیب‌پذیری در افرادی که دوران کودکی خود را در فاجعه زیسته‌اند به مراتب بیشتر از دیگر افراد است. حافظهٔ فرهنگی تجربه‌شده مردم سرپل‌ذهاب دربارهٔ جنگ علاوه بر متون، تصاویر و آیین‌هایی که برای بزرگداشت دوران جنگ و شهدا به کار برده شده، به صورت روایت، آواز، برگزاری سالیانهٔ آیین چمری، مور خوانی، مولودی و تنبور نوازی^۱ وجود دارد. مردم این شهر برای بزرگداشت شهدای خود هر ساله از طریق برگزاری این آیین‌ها در ایجاد و حفظ حافظهٔ فرهنگی جنگ نقش دارند.

ما توی اداره ارشاد شهر، احمدبن اسحاق^۲ و در جمخانه^۳ و در مراسم‌های مختلف برای بزرگداشت، شهدا و عزیزان درگذشته‌مان در جنگ، تنبور می‌نوازیم و کلام می‌خوانیم. من خودم با چند نفر دیگر از دوستان شاعر در شعر و موسیقی سعی داریم کاری بکنیم و تا حالا چند برنامه داشتیم که تصویر آن روزهای شهر زلزله زده و جنگ زده خود را فراموش نکنیم. این کارها باعث می‌شه ما یادمان بماند کجا زندگی می‌کنیم و بر شهرمان چه گذشته (مصاحبه با کاک علی. ص، ۶۸، ساله، خیاط، ۱۴۰۰).

یکی از مواردی که باعث زنده نگه داشتن و تحمل رنج و اندوه جمعی را به این مردم داده و باعث شده این رنج در حافظه مردم باقی بماند آداب و رسوم سوگواری است. هر سوگواری برای این مردم خاطرات جنگ و زلزله را زنده می‌گرداند، چرا که در شعرهای مور و مویه از آن لحظات و سوگواری و از دست دادن عزیزان در آن روزها گفته می‌شود. این غالب ترین شکل باقی ماندن این دردها در حافظه مردم این منطقه است. البته در زمان بزرگداشت، مراسم‌ها و نمایشگاه‌های نقاشی و خط و عکس برگزار می‌گردد. اما نقشی که مراسم سوگواری خیلی تعیین کننده است (مصاحبه با فرشته. ب، ۳۶، ساله، روانشناس، ۱۴۰۰).

۶. بحث و نتیجه‌گیری

امروزه انسان‌شناسی فاجعه دلایل خوبی را برای توضیح ظهور علاقه به گذشته، حافظه، بزرگداشت، در زمینهٔ مواجهه با آسیب‌پذیری و کاهش آن و افزایش تاب‌آوری در میان جوامع دارد. یافته‌های این پژوهش نشان داد که حافظه رابطهٔ تنگاتنگی با جزئی‌ترین بخش‌های یک فرهنگ دارد. جزئی‌ترین مسائل در فرهنگ مادی، سازمان قضایی، اقتصاد معیشتی و دیگر جنبه‌های زندگی که جزء به جزء حافظه را شکل می‌دهد. حفظ خاطرات فجایع پیشین نه تنها بر میزان دانش و آگاهی مردم دربارهٔ محیط زیست و آسیب‌پذیری آنها می‌افزاید، بلکه بر تفسیر آنها از خطر و واکنش آنها در برابر فاجعهٔ آینده نیز تأثیر می‌گذارد. با گذشت زمان، مظاهر حافظهٔ فرهنگی ملموس و ناملموس فاجعه، دانش، روش و فنونی را برای زنده ماندن در یک محیط خاص فراهم می‌کند و آنها را قادر می‌سازد تا فاجعه‌ای را در مرحلهٔ بهبود درک کنند. خاطرات نقش مهمی در تعیین نحوهٔ پاسخ‌گویی افراد به خطر فاجعه، مشارکت در شیوه‌های مدیریت فاجعه و پذیرش امدادسانی در شرایط اضطراری دارند. بنابراین بسیار مهم است که نهادهای پاسخ‌گویی از آنها آگاه شوند و منطبق متفاوتی را که مردم در مواجهه با فاجعه به آنها اعتماد می‌کنند، بپذیرند.

یافته‌های این پژوهش به درستی روشن کرد که انسان با بهره‌گیری از حافظهٔ خود می‌تواند در مرحلهٔ پاسخ‌گویی و واکنش در برابر فاجعه و بازسازی زندگی خود نقش فعالی داشته باشد و روند بهبودی خود را سرعت ببخشد. بر اساس یافته‌های این پژوهش می‌توان ادعا کرد که حافظه نقشی محوری در فهم حیات فرهنگی دارد؛ نه از آن جهت که به گذشته مربوط است، بلکه از آن رو که چارچوبی برای رابطهٔ ما با گذشته و اتفاقات رخ داده شده، به شمار می‌آید. مردم سرپل‌ذهاب هشت سال جنگ و آوارگی را زیسته‌اند. تجربهٔ مشترک آنها در کنار پیشینهٔ فجایع، در شکل دادن همبستگی مردم این شهرستان نقش اساسی داشته است. مردم سرپل‌ذهاب بر اساس یافته‌های به‌دست آمده در برگزاری مراسمی که برای حفظ یاد روزهای زیستهٔ جنگ صورت می‌گیرد، تلاش دارند ارتباط افراد با گذشته را حفظ کرده و از این طریق به هویت جمعی مشترکی دست یابند.

۱- مراسمی که برای بزرگداشت جوانانی که در اثر سانحه، فاجعه و یا جنگ در جوانی فوت می‌کنند. این مراسم با شیون، نواختن ساز و دهل و آرایش ماشین یا خانه و مویه و مور خوانی و یا تنبور نوازی در مناطقی همراه است.

۲- آرامگاه احمدبن اسحاق، آرامگاه و قبرستانی برای شیعیان شهر که مورد احترام تمام مردم شهر است.

۳- جمخانه محل انجام امور مذهبی در میان مردم اهل حق است.

این مقاله با تایید نظریه بویر و همکاران (۲۰۱۲) نشان داد برای مردم سرپل ذهاب که جنگ را تجربه کرده‌اند، حافظه فرهنگی در برگیرنده حافظه تاریخی و اجتماعی است. حافظه تاریخی مشترک مردم سرپل ذهاب با وجود تفاوت‌هایی برجسته در میان آن‌ها باعث شکل‌گیری هویتی منسجم و یک‌دست در میان این مردم شده است. حافظه تاریخی هر قومی آن قوم را با سرنوشت و تاریخ خویش آشنا می‌کند و ابزار مهمی برای هویت‌یابی فرهنگی در اختیار گروه‌های اجتماعی می‌گذارد. نهادها و مکان‌های حافظه فرهنگی انتقال‌دهنده تجربه‌ای هستند که ریشه تاریخی داشته و به واسطه موقعیت فرهنگی ویژه خود قابلیت ایجاد تغییر و تحول در جامعه را دارند. این تقویت روحیه که ناشی از تجربه زیسته از فاجعه است در میان مردم سرپل ذهاب در دوران بازسازی در زمان جنگ و روزهای بعد از زلزله بعد از طی مرحله بحران دیده می‌شود.

تجربه گروهی از مردم سرپل ذهاب که جنگ را تجربه کرده‌اند نظر ساندی مولتون (۲۰۱۵) و پیترو لوین (۲۰۱۵) را تایید می‌کند. بازماندگان جنگ با ساختن روایتی از تجربه‌های حسی خود از جنگ، چه به صورت فردی و چه جمعی، خاطره و تجربه‌ای را داشتند که باعث کاهش اضطراب و افزایش تاب‌آوری شد. این افراد به واسطه تجربه هشت سال جنگ و دوران بازسازی روند سریع‌تری در بازیابی و بهبودی خود تجربه کردند. ضمن این که در مصاحبه‌ها خاطر نشان کردند که تجربه جنگ و زلزله در مضامین خود تفاوت‌هایی نیز با یکدیگر داشته و بازیابی برای آنان بر اساس حافظه فرهنگی که داشته‌اند سریع‌تر صورت گرفته است.

در تایید نظریات دیانا بارتل بوچیر (۲۰۱۵)، کاشمن و کرونین (۲۰۰۸)، بویر و همکاران (۲۰۱۲) و اسمن (۲۰۱۵)، در شهر سرپل ذهاب حفظ حافظه فرهنگی ملموس جنگ، به شکل بناها و یادمان‌هایی است که در شهر و خارج از شهر شکل گرفته است. در این یادمان‌ها، توضیحات لازم درباره آن یادمان و اتفاقاتی که برای مردم شهر سرپل ذهاب اتفاق افتاده، نوشته شده است. ضمن این که در برخی از مکان‌های شهر عکس‌هایی از شهدا و جنگ به نمایش گذاشته شده است. در بقعه احمد ابن اسحاق عکس شهدا در حیاط این بقعه و در گوشه و کنار حیاط به نمایش گذاشته شده است. این موارد در کنار به نمایش در آوردن پلاک و ساختن سنگر و وجود بعضی از مهمات و ابزار و وسایل زمان جنگ نشان از تجربه هشت سال جنگی است که بر مردم گذشته و بخشی جدایی‌ناپذیر از حافظه و ذهن آنان شده است. داستان و روایت جوانان دلور، هوره و مورخ‌خوانی و برگزاری آیین چمر برای شهدایی که جوان بودند و ازدواج نکرده بودند جزئیاتی از حافظه فرهنگی ملموس و ناملموس تجربه زیسته مردم از جنگ را حفظ می‌کنند. حافظه‌ای که هویت مردم را در کنار پیشینه تروماهای دیگر زیسته شده شکل می‌دهد. در تجربه شخصی، فجایع دیگر انتزاعاتی در برابر زندگی معمولی نیستند و تأثیری واقعی بر تمام سطوح حیات فردی و اجتماعی می‌گذارند. در حافظه جمعی، تروماها در امتداد هم تجربه شده و با هم مقایسه می‌شوند. آنان یکدیگر را تداعی می‌کنند و در ادامه هم، معنا می‌یابند. تنها خاطره جنگ و ویرانی نیست که در زلزله تکرار می‌شود؛ بلکه خاطره آوارگی، خاطره مهاجرت‌های اجباری، خاطره جا گذاشتن فرزندان در جنگ، خاطره به گور سپردن تعداد زیادی از افراد خانواده، خاطره دیدن ویرانی زندگی خود داریم تکرار می‌شود.

پس از جنگ در سرپل ذهاب، روایت جنگ به عنوان سرمایه‌ای اجتماعی سال‌ها در میان مردم باقی مانده و در تجربه زیسته‌شان تداعی می‌شود. اما پس از زلزله، چنین کنش‌هایی، انفرادی، کم‌رمق و بدون حمایت جمعی یا رسمی رخ می‌دهند و به مثابه اموری بیهوده، نادیده گرفته می‌شوند. در سرپل ذهاب تجربه فجایع (تروماها یا سوگ‌ها) جمعی پی در پی بوده و بدون آنکه فرصت التیامی برای‌شان فراهم شود، در فضای بالای سر افراد معلق می‌مانند و سایه‌شان بر حیات روایان سنگینی می‌کند.

هجوم فجایع به حدی است که افراد باید برای بازگشت به روال عادی زندگی روزمره آماده شوند. اگر غیر از این باشد، رنج روایان به حوزه واقعیات ذهنی رانده می‌شود. عینیت فاجعه در آوارها، کانکس‌ها، جای خالی خانه‌ها و آدم‌ها و حال و هوای شهر حضور دارد، اما این عینیتی است که تنها همسایه‌ها، همشهریان و هم‌زبان‌ها در آن شریک‌اند. برخی از روایان می‌گویند «هیچ روزی بدون بازگو کردن خاطره آن اتفاق نمی‌گذرد»، چرا که گفت و گو قدرت واقعیت‌آفرینی دارد.

یافته‌های این پژوهش نشان داد که حافظه جامعه‌دیده با شرایط زندگی مردمان جامعه فاجعه‌دیده رابطه تنگاتنگی دارد و حافظه می‌تواند ابزاری باشد که به وسیله آن نسل‌های بعدی می‌توانند اقدامات پیشگیرانه و کاربردی در برابر فجایع دیگر انجام دهند. تاکید و بهره‌مندی از حافظه جمعی و حافظه فرهنگی مردم سرپل‌ذهاب می‌تواند مخزنی ارزشمند برای مواجهه این جامعه با فجایع طبیعی دیگر باشد. زلزله‌های اتفاق‌افتاده با قدرت ۶/۶۴ ریشتر در آذر ۱۳۹۷، ۵.۸ ریشتر در ۷ فروردین ۱۳۹۷ و تعداد بالای زلزله‌های قدرتمند دیگر نشان داد که مردم سرپل‌ذهاب با افزایش تاب‌آوری خود و بهره‌مندی از تجربه زیسته خود در جنگ و بازسازی، توانایی بالایی در برابر فجایع طبیعی را کسب کرده‌اند. تاکید بر باقی ماندن و تکیه بر حافظه فرهنگی می‌تواند این شکل از پاسخگویی و کاهش دادن میزان آسیب‌پذیری را تقویت نموده و بهبود بخشد.

کتابنامه

- بیگداشیان، مسعود (۱۳۹۳). تعیین ویژگی‌های اجتماع شهری تاب‌آور در مقابل زلزله (مطالعه موردی شهر سرپل‌ذهاب)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مدیریت سوانح، دانشکده محیط زیست دانشگاه تهران.
- تاجدینی، کیوان (۱۳۹۹). مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته مردان ۵۰-۲۵ ساله زلزله‌زده کرمانشاه به منظور ادراک پیامدهای روان‌شناختی حادثه بر زندگی آن‌ها، پایان‌نامه دکتری رشته روان‌شناسی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی.
- ذکایی، محمدسعید (۱۳۹۰). مطالعات فرهنگی و مطالعات حافظه، مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۵(۳)، ۹۶-۷۲.
- سلیمی، مینو (۱۴۰۲). مطالعه مردم‌شناختی تجربه زیسته کودکان در فاجعه؛ مطالعه موردی زلزله شهرستان سرپل‌ذهاب، نامه انسان‌شناسی، ۲۰ (۳۶): ۳۳۶-۳۰۹.
- عالی‌زاد، اسماعیل و باغبان مشیری، نیلوفر (۱۳۹۷). «در امتداد رنج دیرین؛ معنای زمین‌لرزه سرپل‌ذهاب در متن تجربه زیسته روایان آن»، پژوهش‌نامه مددکاری اجتماعی، ۵(۱۷)، صص ۵۵-۲۹.
- فرزید، محمدمهدی و جانعلی‌زاده چوب‌بستی، حیدر (۱۳۹۷). «حافظه جمعی نسل‌ها از جنگ هشت ساله ایران و عراق»، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۴(۵۰)، ۵۸-۳۵.
- کرسول، جان دبلیو (۱۴۰۲). طرح پژوهش، ترجمه علیرضا کیامنش، تهران: جهاد دانشگاهی.
- کمری، منوچهر و جمشیدی، رضا (۱۳۹۲). سرپل‌ذهاب در گذر تاریخ، کرمانشاه: چشمه هنر و دانش.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۲). روش تحقیق کیفی: ضد روش، تهران: جامعه‌شناسان.
- یاری، ارسطو؛ پریشان، مجید (۱۳۹۶). بررسی نقش آموزش در مدیریت ریسک مخاطرات طبیعی (زلزله) مورد: مناطق روستایی شهرستان قزوین، تحلیل فضایی مخاطرات طبیعی، ۴(۱)، ۶۲-۴۹.

References

- Alizadeh, E., & Baghban Moshiri, N. (2018). Along the Old Suffering: The Meaning of the Sarpol-e Zahab Earthquake in the Lived Experience of Its Narrators. *Social Work Research Journal*, 5(17), 29-55. (in Persian).
- Assmann, J. (2008). "Communicative and Cultural Memory", in A. Erll and A. Nünning (eds) *Cultural Memory Studies*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Assmann, A. (2015). "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique*, 65: 125-134.

- Barthel, B.D. (2015). "Cultural heritage: tangible and intangible markers of collective memory", Malata: A publication of the National Archives of Malta.
- Bigdashian, M. (2014). *Determining the Characteristics of an Earthquake-Resilient Urban Community (Case Study: Sarpol-e Zahab City)*. Master's thesis in Disaster Management, Faculty of Environment, University of Tehran. (in Persian).
- Bin, X. (2016). "Disaster, Trauma and Memory", Routledge International Handbook of Memory Studies.
- Boyer, P. and J. W. Wertsch. (2009). "Memory in Mind and Culture", UK: Cambridge: Cambridge University Press.
- Cashman, K. V., & Cronin, S. J. (2008). Welcoming a monster to the world: Myths, oral tradition, and modern societal response to volcanic disasters. *Journal of Volcanology and Geothermal Research*, 176(3), 407-418.
- Creswell, J. W. (2023). *Research Design* (A. Kiamanesh, Trans.). Tehran: Academic Center for Education, Culture and Research (Jahad Daneshgahi). (in Persian).
- Farzab, M. M., & Janalizadeh Choub Basti, H. (2018). Collective Memory of Generations of the Eight-Year Iran-Iraq War. *Cultural and Communication Studies*, 14(50), 35-58. (in Persian).
- Jonnes, A. (2007). *Memory and material culture*. London: Cambridge University Press.
- Kamari, M., & Jamshidi, R. (2013). *Sarpol-e Zahab Through History*. Kermanshah: Cheshmeh-e Honar va Danesh. (in Persian).
- Levine, A. Peter. (2015). *Trauma and Memory*. US: North Atlantic Books.
- Mohammadpour, A. (2013). *Qualitative Research Method: Anti-Method*. Tehran: Jame'ehshenasan Publications. (in Persian).
- Moulton, S. (2015). "How to remember: The Interplay of Memory and Identity Formation in the Post- Disaster Communities", *Applied Anthropology of Risk Hazards, and Disasters*, 74 (4): 319-328.
- Salimi, M. (2023). An Anthropological Study of Children's Lived Experience in Disaster: A Case Study of the Sarpol-e Zahab Earthquake. *Iranian Journal of Anthropology*, 20(36), 309-336. (in Persian).
- Smith, J. A. Flowers, P. Larkin. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis: Theory, Method and Research*. Us: SAGE Publications.
- Tajdini, K. (2020). A Phenomenological Study of the Lived Experience of 25-50-Year-Old Men Affected by the Kermanshah Earthquake to Understand Its Psychological Consequences on Their Lives. PhD dissertation in Psychology, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University. (in Persian).
- Ulberg, S. (2014). *Thinking Disaster through Memory*, Newark: University of Delaware.
- Yari, A., & Parishan, M. (2017). The Role of Education in Natural Hazard (Earthquake) Risk Management: A Case Study of Rural Areas of Qazvin County. *Spatial Analysis of Natural Hazards*, 4(1), 49-62. (in Persian).
- Zokaei, M. S. (2011). Cultural Studies and Memory Studies. *Iranian Journal of Social Studies*, 5(3), 72-96. (in Persian).